

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун,
Тыва АССР-нің Дээди
Совединин болгаш
Министрлер Чөвүлелинин
органы

Бичии чаштарга

Бичии уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондунга чагыс удаа ажыглаар 17 муң шприти (эм сыкыртыр) керекселди СЭКП ТН дамчыдыл берген. Японияның Либерал-демократтыг партиясының Сингапо Аба баштаан делегациясы оң шприттерин СЭКП ТН-га берген турган.
Уруглар фондунга дамчыдыл берген шприттерин Элиста хоорайда республиканың уруглар эмилгезинче чорудуу бээр.
(СЭТА).

№ 15 (14215)

1990 чыл, январь 18, четверг

1925 чылда
үндээллетинген

Өртөз 3 көп.

Коданнардан

медээлер

Хой оолдаашкыны

ТҮЛҮКТЭЭН

«Алдан-Маддыр» совхозтуң Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл, Шат бригадаларында хой оолдаашкыны кидин түлү. Нингизи-биле 10390 шыр мал оолдаар, бо хүн-нерде 4 муң ажыг хой хураганнаккан. Телу менди доор-гуп турар. Бо чугула кампания үезинде малчынарга оттулар чүүлдү, мал чөми, суг база эң чугула бараан-нарны чедирер, сакманчылар-биле хандырар талазы-биле кол кичээгени салган. Комсомол комитеди (секретары Елизавета Ооржак) 30 ажыг аныктарын пүтүк-на-биле сакманчыларын чоруткан. Комсомол райкому сакманчыларын сүдүн эрттирген, ол ышкыш интизи-биле бо чылдын олардың ажыг телевири улгатаккан.
С. Семис-оол, С. Солун-оол, Ш. Ооржак, Х. Ооржак, К. Ондар, М. Ондар оларның коданнарында хойуңу 40—60 хуузу төрүккен. Бо чымыштыг ажал-шита сакманчылар Ляна Ондар, Айна-маа Ооржак, Радик Ондар, Чечена Монгуш, Ымыл-оол Монгуш, Чечен Ооржак кызымак чоруун көргүзүп, тустузууда 60—120 чедир хураганнары азырап турарлар. Олары семис, шыраак.
Хеймер-оол МОНГУШ, Сут-Хөл район.

Хураганнар немежи турар

Монгуш-Тайганың кышталарында хойуңу массалык оолдаашкыны ам түлүктей берген. ССР Эвилелиниң 60 чылды аттыг совхозтуң хойку коданнарында 3451 хой хураганнаккан, 60 хой ара салган, 10 хой өлүг хураган төрөдөн. Ылчанагаш бо совхозтуң төрүр хой коданнарында ам 2911 хураган намгалал алдыган. Амыг уеде ол совхозтуң хойкулары Балың Аңгар-оол 241, комсомолдуң область конференциясының делегаты анык хойку Суур-оол Аңчмаа 234, Донгак Сарен 263, Хертек Дырталк оол 187, Хомушка Көгел 144, Боргаран Кан-оол 140 хураганны чидир чок өстүрүп, бистин районда чагыл болган «хой бурдузунен — хураган!» деп хойкулар ара-ында калбарган социалык чарыштын мурунку одурунда чоруп ооралар.
Ол-ола совхозтуң кожазы «Мөген-Бүренде» массалык оолдаашкыны база үргүлчүлдүр чоруп. Чыкээз, дугаары бир хойку бригадала 1760, иккинчиде — 238, үшкүзүнде — 314 хураган иешкен. Ылчанагаш интизи-биле ик-келде 1312 хой оолдааар, сон 1312 хураган онча-менди эвүп турар. Бо совхозтуң коочун хойкулалары Сагаан Сарыг-оол 156, Доржу Эмер-оол 139 хураганны онча-менди алган.
Баштайгы хураганнар — малчынарга, сакманчыларга үдүг өрүшкү.

Реплика ЧАРАШПАЙЛАР ЧҮГЛЕ РАЙКОМДА БЕ?

Январь 11-де СЭКП Улуг-Хем райкомунуң дөрт кат бажыгында бүфет эргезилчизин райпо складында бараан ап алган дээ. Хол сумканыңа сына бээр «барааның» экилетен көөргө, дүжиер болгаш помадалар болган. Элээн болганда райкомунуң интизи-биле эргезилчизин Наталья Рехлова келгеш салдыгынын мурунга 170 рубль салган. Бирээнде 50 рубль өрткүн француз дүжиерин, помадаларын чаксаан аппарат.

Хераажениер дөгере чараш болуксар. Ында багай чүе чок. Чүгле бо таварында арагыч ашактарыны одоколон былаашканы-биле дөмей болбайт бе?
Михаил КЫРГЫС.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕР

Барыи-Хемчигте Ак-Довурак хоорайның автобүдүргөз хой машина-техникалыг, күүседир ажалынын хемээли база өскен. Улус ажыл-агыйның чүштерин дажыгларынын планын даатгаларын ажыр боттадырын турар Тыва база улуг күчүлүг автобүдүргөздериниң санында кирген. Ында күчүлүг машиналарын башкарган чоллаачылар даг-дугун болзаадырдыр фабриканың продукциязын Абазада демир-орук станциязыга чедирин турар.
Ол АТБ-де дуржулгалыда, анымак-даа чоллаачылар хой. Оларның бирээзинге Шахур Хасанович Шахуратов хамааржыр. Ак-Довуракта АТБ тургустуулары билек, маана 35 чыл бурунга чоллаачылар эгелзэни. Чоллаачы Кызыл-оол Дондук база он кады акылдап эгелзэни эки-дир.

ЧУРУКТА: Ак-Довурак АТБ-иниң анымак чоллаачылары ажылче үер мурунда.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Улус депутаттарының, соңгулдаларының дугайында хойлуудулганы хажытканы

дээш харысалга дугайында

РСФСР-нің Дээди Совединиң Президиумунуң ЧАРЛЫ

РСФСР-нің хамаатыларының соңгулда эргезин хандырынын магадылаалы күштердиер соруга-биле РСФСР-нің Дээди Совединиң Президиумунуң Доклады болаа:
РСФСР-нің дараазында хоюлжудула актыларыга өскерилгелерин болгаш немелдерин кириер:
1. 1960 чылдын октябрь 27-де РСФСР Хоюлжудулга баддылааны (РСФСР-нің Дээди Совединиң ведомостары, 1960 чыл № 40, арны 591; 1962 чыл № 40, арны 1821) РСФСР-нің Кемиче кодексиңизинге:
1. 132 чүүлү дараазында адилге-биле кириер:
«132 чүүлү. Соңгуур эргени боттадырыныг болгаш бузуреттерин кижилериниң бүрүн эгелерин боттадырыныга шаптыктааны
РСФСР хамаатызының улус депутаттын соңгуур болган апаа соңгуулар эргезин хостуг боттадырыныг, соңгуула мурунунуң агитацияны чорударыга азы улус депутаттарының кандидаттарының оларын бүрүн эргелерин боттадырыныга шаптыктааны, бир эвес ол чүүлдер күш догосини-биле, мөгелзэни-биле, кыжымышык амы хаали-биле холбайшаан болаа.
хамаатыларын бежен рубль чедир база албан-дужаалдыг кижилерин — чүс рубль чедир тургар».
40 чүүлү. Улус депутаттыг кандидаты дугайында меге чүүлдерин тараткан
Соңгуулаарының түнелинге сальдар чедирер со-
РСФСР-нің Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ.
Москва, 1990 чылдын январь 2.

СОҢГУКЧУЛААРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП обкомунуң Политинтиг чырадымышын бажыгында январь 20-де субботада, 10 шакта Тыва АССР-нің Чуртталга-коммунал ажил-агыл бүдүрүлгө каттыжымшыкынын чингине директору В. А. Попов, республикада Харылааның бүдүрүлгө-техинити эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, Тыва АССР-нің Чоң-пун амырал хандырларының девискээр бүдүртүлгө каттыжымшыкынын кол ижнери Ч. Д. Сат олар-биле соңгуучулар клубуна ээлчеглиг учуражыла бо-лур.
Кандыг айтырылгар талазы-биле боттарыныг күдирелерин болгаш клубна кынар-биле учуражым-шыкынын кунуу апаа чугааларын диледисин. Ол дугайында дараазында телефоноарже: телефоннар: 3-43-31, 3-41-59.
Окруттук соңгулда комиссиязы.

РСФСР-нің улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫ

1990 чылдын январь 16-да округтуң соңгулда комиссиязы бодунуң хуралыга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-нің депутатына дараазында кандидаттарын бүдүрткөн:
1. Кара-Сал Владимир Борисович, 1938 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-нің иштиги херектер министри, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорайда акылдап база чурттап турар.
2. Серяков Владимир Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-нің Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорайда акылдап база чурттап турар.
3. Тимохин Александр Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, Тываның машина тудушкун заводунуң директору, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорайда акылдап база чурттап турар.

Тыва АССР-нің улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫ

«Тыва АССР-нің улус депутаттарының соңгулдалары дугайында» Тыва АССР-нің Хоюлжудулга 33 чүүлүгө үндээлзеш, Тыва АССР-нің улус депутаттарының дараазында кандидаттарын округтарның соңгулда комиссиялары бүдүрткөн:
СУТ-ХӨЛ РАЙОНДАН
Алдан-Маддыр № 63 соңгулда округунуң талазы-биле Ооржак Дандар-оол Кук-Хунаевич, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-нің улусу контроль комитетиниң даргазы, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорай.
Байн-Таа № 64 соңгулда округунуң талазы-биле Кара-Сал Мөгич Дини-меевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Сут-Хөл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежиүгүнү, Сут-Хөл суур.
Шикни № 67 соңгулда округунуң талазы-биле Монгуш Чымба Балдыкович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Сут-Хөл район Совединиң күүсөгкн комитетиниң секретары, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорай.
КАА-ХЕМ РАЙОНДАН
Кундустуг № 73 соңгулда округунуң талазы-биле Петров Валентин Борисович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежиүгүнү, Сарыг-Сеп суур.
Бүрен-Аксы № 74 соңгулда округунуң талазы-биле Магеря Александр Андреевич, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва республибос-юктуң баштаар чериниң даргазынын оракачызы, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорай.
Маршеш Анатолий Владимирович, 1928 чылда төрүттүнген, Тыва районунуң төп эмилгезиниң орметодна-бинидиниң фельдшери, кежиүгүн эвес, Туран хоорай.
Туран Топ № 90 соңгулда округунуң талазы-биле Ефимович, 1934 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-нің Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорайда акылдап база чурттап турар.
3. Тимохин Александр Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, Тываның машина тудушкун заводунуң директору, СЭКП кежиүгүнү, Кызыл хоорайда акылдап база чурттап турар.

Кандидат-биле учуражыышкын

Кызылдың № 129 соңгулда округунуң РСФСР-нің улус депутаттыгына кандидат Тыва АССР-нің социал хандырлары чыгындына ирүүден 35 млн. амыг рубльди чарыгдан турар. Эрткен чылдын октябрьдан бээр республикада 13 муң пенсионерлериң алыр акша-ыштырган. Амыг уеде бистин республикада 61 муң пенсионерлер болаш инвалиттер бар. Оларның социал хандырлары чыгындына ирүүден 35 млн. амыг рубльди чарыгдан турар. Эрткен чылдын октябрьдан бээр республикада 13 муң пенсионерлериң алыр акша-зын эде саап, немен берген. Бир эвес апаа улус депутаттыг манаадым бүтүрел тылсыптар болза, чоңуну алыр-чем-биле хандырларыгыңче эң улуг кичээлгейин салгыны Киров Дамбаевич Киров чугаалаан. Ол ышкыш масса чон-биле сырый харылааны тудун тургал, «Кандыжыла» программаны боттадырылыче, социал-культура объектилериниң амыл экиаждыныче, бүтү күжүн салгыны дыйнаган.
Учуражыганың түнелинде кандидат соңгуучулары хой санын айтырыларына харылаан.
Николай ВАНЬКОВ,

КАНДЫГ УГЛАНЫШКЫННЫГ БОЛЗА ЭКИЛ?

Бо айтыргы депутаттарга кандидаттар бо-ла тургузу келер. Ынчангаш ажаа хамаарыштыр бодунун хууда чамдык бодалдарынын хире-ша-биле маааа чугаал көрөй.

Программа чангыс аай хоолгалаттыган болбазы билингер. Округта соңгучуларын амыдырал байдалын, шиттирлетинмей турар айтыргыларын аайы-биле кандидат кижини бодалдарын, сорулгаларын бугаар оон ачы-агы ут-ланышкынарлы тургузуларын чугаажок. Ынчалза-лаа мындык бодал бар. ССРЭ-нин улус депутаттарына кандидаттар-биле журажалталар үезинде ыпшап, программага аялгалар, тудур-суур айтыр-галары кодалды кирип туруп бээр болза хоржик деп бодар мен. Ындык байдал молдууда-ла журажалта үезинде тургустунуп келер

айтыргалдан тытпый кээр турган. Ынчангаш най-бир чегге чуртталга бажыны, уруглар ала-сады ийикпе, азы школа тудар, малчына-арга садыг хандырларга-ары эккиндер дээр чижек-тук айтыргыларын тус чер-

бэлүүнү, донгаамал комиссияларын хурадарындан азелеш, сессияларга чедир тургузарын программага кирип алырып чугула деп санаар мен.

Оон ангыда, бистин республиканың байдалдарына дүүштүр кижиздилге аялгалар кичээрге алыр болза эки. Уттурууду бар чадар чаагай чагылдары, бугааларын амыдыралче катал кижирини аргаларын ол талазы-биле эки дур-жулга дайым, иптерде-рин чоп көрүп болбас деп. Дыл айтырдыр, ол база молдуртуп турар болгай ылаңгы аялгалар ооң-биле холбошкан кижиле болза, оу база кичээрге алыр болур.

Кандыг-даа нация чоңун эргезип бир демей кам-галаар, депутат хулээлгезин күүседин тура, аяк-чарлыг хорукту, демократияны, шугумчулдеди калбарып хем-чеглерин ал чорударын программага кирип ал болур. Экономика-биле холбошкан айтыргал депутатка кандидаттын соңгуда мурну-нун программасына кол черин ээлери чугаажок. Мал ажылы сайбаргай-жандарын, малчынары-нын аялгаларын, оларын амыдырал-чуртталга-зынын соңгаларын амыдырал-биле холбошкан чүүдери бири чегрешин кылдыр көр-зе деп бодар мен.

Программа амыдыралчы, ажаа чок болду дээр болза, оу тургузуу тура, деп-шиттирген округунда соңгучуларын амыдырал байдалын билип, өрөөн алыр-галы чугула-дыр. Ол соңгучу-ларга-биле соңгучулар-га-биле чугула-дыр. Ол соңгучулар-га-биле чугула-дыр. Ол соңгучулар-га-биле чугула-дыр.

аагаалар апар, ында ни-ти байдалды кара-биле ко-руп, билип алыр чугула. Соңгучуларын сагыш-сетинине тааржыр про-грамманы кандидат кижини чанч тургузуу ал болур.

Соңгуда мурнууну програм-маны тургузуу алыр беле деп чүе билингер. Депутаттын кандида-тына дуза херек апар. Ынчангаш көдө Советтер, тускай эртемчилер оларга арга-сүмезин берип, ажаа уду-хуузу кириштирер уктурут. Беш чылда аялгал-дарынын тодаргай програм-масы шак ындыг деминг аялгалды тургустунуп деп бодар мен.

Багай оол БАЙБА. Бай-Тайга райкүүспонун организациясы кижиз-дилге эргелечизи.

Райкомнун туржун кандыгы?

Сөөлү үед республикада чурттап, аялгал турар ач-гы-агы национал удустар-нын аразында харылаалар-нын нарыамал турарын дугайында хөйну аяк-чар-лыгы-биле чугаалап, солун, сеткүлге бишип турар апарган-дыр. Ону номчуп, дынаап тура, оон чылда-ла-ын мүчүл деп кижиле бодар-мын. Мен бодарымга, ха-мык укжур ачы-агы нацио-нал кижилер деп-боттарына таарыммай турарында эвес, а аяк-ишти шын эвес углап-баштап, соңгал хорукту чоптүү-биле шит-тирлеви турарында. Бо чүе эң ылаңгы удуруткуч аялгалдарындан кончуп хамааржыр. Оларын аяк-лы-гай көскү, чоңга бил-дингир апаар, даргалар бот-тары «алды аргасын» че-же-ла чажыр болза, кижилер караандан чуну-даа ча-жыршып шыдаастар. Бөгүн, даарта ол демей-ле билдине бээр.

Амгы үед Улуг-Хем рай-онун иштини херектер босон аялгалды турарында, Шигаан-Арыг хоорайның баштайгы тудууларының бирээзи Эльмира Тейл-оол үр чыл-дарын иштинде бажы ап шыдааын турда, ол-бо чег-лерден келген дарга-башка-лар каш-даа бажыны солун каапканы чоңуп чоптүү че-мелээшкенин бодарым.

Амгы үед Улуг-Хем рай-онун иштини херектер босон аялгалды турарында, Шигаан-Арыг хоорайның баштайгы тудууларының бирээзи Эльмира Тейл-оол үр чыл-дарын иштинде бажы ап шыдааын турда, ол-бо чег-лерден келген дарга-башка-лар каш-даа бажыны солун каапканы чоңуп чоптүү че-мелээшкенин бодарым. Бир чижек, 1983 чылда Улуг-Хем районун херек-ле-чилер шиттирлетин баштар черинде дарга-зы-га соңгучулар-биле Сага-ан-Арыг хоорай Попов деп кижини аялгалды турарында, коллектив оу сонгуптай чыгыш-ла, кот-тед бажыны берип каан. Херекчилер шиттирле-ти коллектив Попову сонгуптай чыгыш-ла, кот-тед бажыны берип каан. Херекчилер шиттирле-ти коллектив Попову сонгуптай чыгыш-ла, кот-тед бажыны берип каан. Херекчилер шиттирле-ти коллектив Попову сонгуптай чыгыш-ла, кот-тед бажыны берип каан.

СОНУРГАЛДЫ ОТТУРА ДЭЭШ

Районда политөөрөлгөң чоруу турар байдалга хамаарышкан интервью СЭКП Өвүр райкомнун партибинет эргелекчи Осур-оол Кожумаян Ховалгыдан редакцияның дэлээ-биле Арат-оол Саая алган.

— Чаа 1989-90 өөредилге чылдыкда политиктик өөредилге кандыг денселе тургустунуй? — СЭКП Төп Комитеди 1987 чылдык сентябрь 15-те «Ажылыч чоңуну политиктик болгаш экономиктик өөредилге системасын аде тургузар дугайында» доктаалды хулээп алган. Ол доктаалда өөредилгени организаатарын демократ-тыг принциптерин калбар-тырын көрүп турар. Ажаа үндөүлөш, районун партия организациалары политөөрөлгөң кандыг курсту, теманы өөренири коммунисттерден болгаш куша-аичлык коллективтерден айтыры, оларын кү-лөтү-биле шилчип ал турар. Бо чылдын районда тургустунун политиктик чөбүн ой шиколларда, политикти оон ийн семинарларда болгаш хуузууда план бугаар

ганизастап эрттирер-биле бекем дөрт пропагандистер аялгалды турар. Оларын иштинден дөртен төс кижин партия кижиздилге, ол хире кижин дээр болгаш до-сплаан дээр эртемчил. Оларга несмеле билгилерин, угла-нышкынарнын, сүмелерин бээр дээр чаа өөредилге чылдыктын өгезинде СЭКП райкомун чурган чегрели семинарларын организастаан. Пропагандистерге семинар эрттирер моон-даа соңгаар-га планнара кирип турар. Чаа өөредилге чылдык че-герге баштайгы күнээлдерин СЭКП ТК-нын сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң ма-териалдарын өөренип, сайга-рлар-биле эргелең. Ол кич-чээлдерге СЭКП райкомун секретары, бюро кижиздилге, аппараттын аялгалдарын башка дилч-надыгыны кылганар.

— Эки програмистерди адап көрүрөү? — Бо хунерде районун партия организациалары политөөрөлгөң шынарлыг, бедик денселе, док-таамал организастар дээр эвез эвез аялгалдарын чору-дуу турарлар. Районун кижини эмелесинде партия эки организациалар (секретарь С. Монгуш, пропагандизер В. С. Донган), Хандагайты ортукм школаның (секретарь Ш. Саая, пропагандизер К. Саг, Р. Донган), Сагмын уруглар садында (пропагандизер С. Саая), рай-күүспонун иштини херек-тер кижиздилге (секретарь В. Саг, пропагандизер Б. Балчы-оол) политөөрөлгөң организаатар байдалда эрттирер турар. Ол ыпшап өөредилгелер Хандагайтын-дын № 12 уруглар сад-тарында, Торгалы ортукм школаның техникти кижиздилгелер ортузуна, Чаа-Суур школаында багай эвез тургустунун.

— Ажылыч четпестерин чок деп болбас. Чамдык коллективтерде тургустунун партия политиктик шиколлар өөредилгени хондуп эгез-лени. Оларга райкүүспонда техникти аялгалдарын чыгыш-болгаш сан-хөө кижиз-дилгени аялгалдарынын аразында тургустунун пар-тиктин шиколлар хамаар-жыр. Амгы үед ол коллек-тивтерде партия организа-цияларын ындыг байдалда эдер эвез чөмчөглерин ап турарлар. Чамдык пропа-гандистер техниктер аялгал-дарын ичээлдерге аялгал-давын турар. Хынал чора-ан үелерде чамдык дын-ныччыларын талашында ленчилер бижир херек-седери чок болуп турарын илериң. СЭКП райкомун партибинет пропагандис-терини программалар-биле болгаш өөредилге номнар-га-биле четте хандырбайн тур-гар.

Кичээлдер дынныччыларын сонургалдын оттур-пун чедип алыр уктурут бис.

ӨД УГЕН: социал айтыргылар амыдыралдын арыннары

ӨД УГЕН чүгле Тоора-Хемден безин 400 хире километр ыракта. А. Кылдалан азы Тываның чур-руунун географтык төүндө сангаар болза, оон-даа тала-гыр, ол талыгыр тайгалар, чынал-ла, черини черинде, ады-хайыран болгаш ча-дык бөрдөр аразында рес-публиканың хөгжүдөңгө, бистин амыдыралысты экки-ндерге үлүүн кирип чоруу кижилер чурттал ту-рар. Оларда бажы-балгал, чунар-бажы туржук, о белем чок. Өдүгенден чавызап баткан тайгаларын (олар шупту тудуш) чурттакчылар-ында база ындыг. Оларга чүгле Тожунун эвез, Тер-Хөлдүн, Чаа-Хем бажынын тайгаларын чурттакчылары база хамааржыр. Чугаа бугу ивижилер дугайында болур, а оларын ивижилер-даа тайгалар ыраа кирген Өдүген-биле тудуш, черге ала-кы-чар болгаш амыдырал-чурттал-галар ылаң чок. Ынчангаш бо чүд «ӨД УГЕН: социал айтыр-гылар» деп нини рубрика-ды.

Амыдыралдын арыннары

А. Ивижилерини негелдеси

хөй, язы-буру, нандызы-даа бар. Оларын чангыс аялгалдары, денээри база экиндери белем эвес. Амы-дыралдын ыдыны ресубли-каын булуң бурзууден, чурттуу чамдык деписерле-ринден болгаш Өдүгенни тайгаларында көрүп келдик. Ивижилерини амыдыралын дугайында солунга бижээр чүдүдерим хөй. «Амыдырал-дын арыннары» деп очертинг 1987 чылдын март 5-те «Иви-жилерни күзел», март 7-де «Ивижилерни идегли», март 12-де «Ивижилерни хомудалы» деп өгелер-биле «Шың» солунга парлатты-ган. Ол очерти СЭКП обко-мунун секретариаты сайга-рып көргөш, тайга чуртту-галарын, черге ивижилерин амыдыралын эккиндер тала-зы-биле тускай доктаалды хулээп алган. Айтылган хемчеглерин боттандырар, оон боттанылган хайла-рар болгаш хынаар аялгал-дарын республика-даа, район-даа организаар үргүчү чору-дуу келген. Чангыс сес-биле чугаа-лаа, бо айтыргы контрольга үргүчү турган,

ап болур. Маңаа чамыктың мурунда, тус черин чингиле чурттакчыларга чурт-таар болгаш амыдырал де-висээрлерни — улус-тывыш черлерин, олар бөлчирлер-ни, иштин сугарын баялгаларын алган. Эвездешкен ведомстволарын болгаш ивнистергаларын тус чер-лин чурттакчыларын чан-гыш азы амыдыралчы ха-лаашкылы чүгле илчар соңгалды болур». Бо чугаа-га кым-даа удуралын шыда-ла, ол мында боттанып эгез-лени. А бисте база чамдык докментилер кылдыган, амыдыралда боттанып-даа болза, ведр сезонда олар-ны боттанырга тожу чоң аажок идеген турар.

Баштайгы казанак чангына хөй чүдүдү трактор ма-нал турган. Каш хонук бу-рунагар чорган ол трактор-лун дөспү-шаанга олурган бис. Илчире дугайларын онтап чоржак-чоржак харларын чангак улусту хөөп, дүргөттөлү дүзү хөл иштине кинир туул, деп-шанаа даштарга, төштерге болгаш турган илчарга кам-хайра чок монпан, кижиз-дилгедү сөктү бер чазыл чорду. Кижин бир хөлү-биле бөрт чыныр тудурылса, бир хөлү-биле чагы дуй тыртты-лыга өйкөзөр. Дүп-хүн чок ылачар элөөлөгү өктөр. Тап-кыталыг эвес «Бураның» болча, ындыг эвес ийик.

Арендже киргенинге, ылаң-гыл чус мындаган 82 аял-гыч кыла-ла алыр, оон артия-ны бодуну болур дөңгөнө өөрүп турдулар. Ивижин өс-турер, оң денсини бедилер семиртп дээр ивижилер чангыс-чангыс кодан кыл-дыр чара көйөрип дугурду-турар. Ол эки, харын. Бо таварылгада коданнарнын аразы ийи-бир хонуп чедер хире ырай бээр, чамдык ко-даннарны тывары берге апаар. Рация ыңчан кончуп чугула. Кодам бүрүзүн бо херек. Эрткен чайын бир быгадага ла ийи бо берген. Чангыс чегге болуп турбас ивижилер ол боттары кан-тээр элөөлөгү? Бир кодан бөрү азы адыг калдарга, ол коданнын эвез өске коданче хонду-дүндүр боо илчеп чоруп каар бээр? Ол берген боттарынын чангызына-даа ок бөрбөн. Шаг-тоогулден бээр ок-боо эдилеп келген токулардан чүге илчар көрктөр бис? Аң олүрүп чип-тед ирги бө дөштүн ийянаан.

«Бо аялгал токулар десдин мергезин». Шак мындыг амыдыралга уругларын кара чажыпдан чачытырларлар деп 1914 чылда Д. Каррутерс «Неведомая Монголия» деп токунун 239-ун арынга бижирди. А олар аң эдди, илчеп эвезинг, мурундагы дүркуламдан билер болган, боомунга салдырктарын дөңгөңүгү, доңгөңү чөчүл дуй багалгаш, доңгөңү чөчүл дуй пош будуктарынын чы-рынга чымдыган мен. Мээн чангыма совхоз директору Александр Соколович Каа-дыр оол чыткан чүе, ол хөл-хөнтөргө туу-тура халы-ды, «Па, улаар бердин бээр?» дидим. Чок, ол укудултарга, майын кырына дошталган хыраа эрий берген, оон дамды арынга дүшкөн бооп-тур. Оон директор бөргү-биле майгынын ойбан боюн күний иди каап, чангыс-биле хөме шулганы алды. Мээн кырында база ойбан-тар бар-даа болза, арынга дамды дүшүп, оон дован-на шугалтылып, «хемчез апкан» мен.

Улуг эвез хөл ыдында дөрт майтын барын эртең көрдүм. Унаштыр келген кеми оон үнү чыдар чүе-де-дир. Хөлдүн үстү кылдында, аазамайын, база-ла айчылар казана. Кодам кез-жи, дини эдди, тооргу дуою, күртү бажы, адыр ыштар-дан болгаш манзалардан кыл-тылган хергерлер. Дизде капаның хөйүн — чүге чүстөр-биле санаа болур! Каш хонуга бо ивижилер коон коңуу чоруптар, ыңчан бо казанага «айчылар» кел-ди көр. Та кийин изар, та кымнар көр. Хөл кылдылдан мыай халач өкчөр — Красноярск крайге болгаш Иркутск обласче кир-ден хемерини баштары ол.

Совхоз директору ивижи-лерге эки сургаал берип, эвез углаптык кылды, эконо-мия болгаш канчаар аялгалдарын талашы-биле өөредилге база эрттирди.

Владимир ОНДАР. Шагаан-Арыг хоорай.

ХӨРЕК-ЧҮРЭЭМ ӨЙҮП КЭЭР-ДИР

«Күш уязыга ынак» деп тыва улустун үдөгөр чугаазы бар болгай. Чаа-Холдун кыдыр хааларыгаш Кашпал деп берге бөдүн уратын өг-бүлөгүзүгүзүгүзү кижил мен. Авам, ачам, дөргөл төрөлүм тараа тартып, малын малдап, көшкүн амьдыралды чурттап чорду. 7 харлыма чедир Кашпалга ада-емини ала ылаңга өзүп келдим. Ынчанга өскөн-төзөн чөриг Кашпал дугайында сак-тымшыным бижип орарым бо.

4-5 харлымда-ла анай, хураганна дамылдуу, авам, ачамга дузаланып турар апарган мен. Анай, хураганнар, хой, өшү, катгызын, ислерин эмер деп баарга, ыглап турган, оларын чарып турдум. Ону көрүп кааш, хой кадарын чораян уагу акым Докпак келгеш, хоюнга олуртуп алгаш, мени чассыдып, мактап турган.

Дөргөл-төзөл, ха-дунна кожа-нояа хонгулаа, буттарың ажалды демне ылаңга, хойларың элдекип каарып чорайнар. Акыларымның хой кадары элчөө келирге, ыгла-сыктап турган, оларны эдериксөө мен. Кашпал кадыр-берт чер болгонда, хой кадарына бутка дага кедип алыр. Акыларым даарга хой кадары деп баарга, эрттир удуп каарымдан корткан, ол дүне орта удувас турдум. Ынчанга өртен-ле Докпак, Борбак дээр акыларым сондан маңпалтап мен. Чамдыкта акыларым ээрээш, мени ап алыр, а чамдыкта эдертеп баарлар.

Ам бодал чоруурумга, акыларым-биле хой кадарым сары чылдагааным мыйдык: Кашпалдың кадыр хаяларанда, те, чумма бициг хой, өшү-күвүс-биле катгызын алгаш, нады оытпап чоруурга, ону чарашсынын, солурган көрүскөсүм, он хире болган. Ол үеде те, чумма кижиден көргөшө турган. Ынчен те, чуммань амгы үеде дег төгчелеп, кыргып-кыдып, зууткап турган. Эвес. Телерин мыйдыктыр недергей чараш. Чамдык телерин мыйдыктары оорганьне эймепт үнгөн, а чамдыктарынын мыйдыктары ээрлэгилештир долга-вүнгөн-даа болуулар.

Бистин ада-өгбөлөрүм, аваларым, аваларымның мыйдык чарып оларым ам-даа ултас мен: таңды-сынын ач-меңи дөргө бистин чуртувустун байлаа-дыр. Оларын көгүн үзүп болбас. Шаанда тыва улус кыс андарны хоратпайн чораян. Олар колдууна-ла эр андарны — тели, сынын, хулбусту, бууру өйлөп адып ап чораян. Бо чорук дөргө тыва кижилеринин

хай-дамьрында шуут сиңинчел үнелгич чаңчыл деп бил чоруп мен.

Амгы үеде байдал сур дедир барганым кайгаар кижидир мен. Эрткен чылдың июль айда Уур-Сайыр аржаны чордум. Өөрүүр хамаанчок, мунгарал келдим. Шаанда хой, өшкү-биле кады оттап чораян те, чумма шуут көзүлбөстөн болду. Аржана чанында хөлээзининг чезде чо ирги бе деп бодал кижил мен. Мында аялданар, чурттап чоруур малчынар-биле чугааланырымга, те, чумманын когу үстүр четкен деп чугааладылар. Чүге когу үстүр четкинил? Оң чылдагааны мындыг. Дижикне чедир чеспелген, улуг өктүг боолар-дыг, моторлуг хемелерди, «ий бүттүг бөрүлөр» диткен төгчелекчилер те, чумманы, балык-баланы, ач-меңи, күштерин когу үзе узуткан, кыргып-кыдып турарында. Харын-даа чамдык егер дээр кижилер ач-меңини когу үстүрүне улуг чачаат эвес болгай.

Төрөн чөриг Кашпалды эрпип чоруурумга, дыка-ла чаржынып апарган чорду. Саян-Шушен суг электри станциянын туткан соонда, Стайн дайынын суу Коопалды. Шөгүрү недергей-ле үрзөн чорду. Улуг-Хемче кирген хеминер ансын суг хөмө алы берген. Тараа тартып турган шөлдөриг чамдык негиз арткаан, дагларын бөлдөрүн суг чире шаап каан. Шаанда мал сүрүп чоранышмыс копка оруктар шуут чиктен, хем унууң арга-ыжын суг тура шаап апарган.

Электри чырын Тыванын, Хакасияның хөгжүдөзүгүн, бо девискээрин байлаан шигээдин алырынга улуг аяктыгын эки билди мен. Ынчалза-даа төрөн чөриг Урбун суур чүгө паспортуда артынан, өгбөлөрүгү хөргө-чөвө суг адаанда барганым бодал келирге, кижиге дыка-ла хому-данчыг, мунгаранчыг боор чүве-дир. Мындыг хомулда чүгө мзон сагыш-сеткилим ин эвес, харын-даа Чаа-Холдун, Кашпалдың бүгү чурттакталырын хорекчүрөн өйүп чоруурун билди мен. Төрөн чуртум Кашпалдың чамдык кезин суг адаанда кире берген-даа болса, бо черде Саян-Шушенда саповедини турганды болса, бодумуну төрөн чөригем чык. Коопалтын чаштаганын баш артар мен.

Раиса ОНЧАТПАЯ.

КЫЗЫЛ ДЕПТЕР ХЕРЕК

«Тувинская правда» солунун 1989 чылдың сентябрь 3-те иудуртузунде биология болгаш география башкызы А. Европ Тыва АССР-ниң Кызыл дептерин тургузар дугайында чугула айтырмыш көдүргөн. «Кызыл дептер херек» деп эзелте чүгүлүс «Амгы үеги кижил бойдус бодун долгандыр турар» диткен амытанарык болгон кызыл дептерин билбесе амытанарык болгон културлуг мен деп санаар эргези чоң. А Кызыл дептер бисте чүге чогулду? Чурттагы чоңу кижилерин Кызыл дептеринге ролу улуг дээрн чугаажок. Ол болгаш камгалалын пропанаданын, бодусту болгаш ховар диткен амытанарын, чидип бар чоруур үнүштерин камгалат, катап тургузарына улуг үжүр-дузалыг деп, автор бодунун бодалдарын ажы-биле илереткен. Республик девискээринде диткен амытанарык болгаш үнүштерин камгаларга база оларын чогулгалыг ажыглар талазы-биле бо биожиктин дүвурелин илереткен одурттар-биле чөпшээрешпей баары берге.

«Бойдустун диткен амытанарын камгалалының болгаш оларын ажыгларын дугайында» ССРЭ Хойбу-тунда бойдус чоңу-жууда байлаа болур учурагун дээрн тодаргай айткан. Мында хамаарыштыр бойдусту ховар болгаш чидип бар чоруурун ач-мең, үнүш курларын камгалалының комплекстик хемчеглеринин үндүзүн — ССРЭ-ниң Кызыл дептерин 1978 чылда тургускан.

Тываның Кызыл дептеринин баштайгы кезаз тургузар ажыгларын 1984 чылда чоруур ач-мең, үнүш курларын камгалалының комплекстик хемчеглеринин үндүзүн — ССРЭ-ниң Кызыл дептерин 1978 чылда тургускан.

Бир эвес бөрүдүң бир өөр бөдүгүнө 600-800 дөргөлүн километрге девискээри оонажыр болза, Эрзин районун арга-арыг-биле шыттыган шөлү ындыг-ла улуг эвес — 5 мүн быдын акыг дөрбөлчүн километр, ол кире девискээрге ортумаа-биле чеди кире өөр бөлүк амьдырап болур, оон черле көбүрдөш болбас. Бөдүнү эконо-миктиг санаашкын-биле алгыра, 80-100 хире сынын мыйгакты, өске ач-меңи санааваста, ол кире саныг бөлүк улутул болур. Эскерип чоруурга, бөрүлөрдүн саңтарлыг талазы ындыг-ла көскүлч эвес, аарыг болгаш бертин-бөкөл ачар аары-сипиг бойдуска турбас боор деп бодаар мен.

Кышкы үелерде тудуп каалкан андарны топтап өюрге, чедешкен болгаш күжүде ачар бооп турар. Ынчангы улуг бодундуң улуг, шын — мага-буттуг, чедешкен сынын бар бооп турар. Ындыг «шылтаттыр» чорутуң тундунде, сынын-мыйгакты хевиринин

Шаанда Улуг-Хеминиң Эжыминге те, чумма элик, хүлбүс дөш каш чүтүн ач хой турду. Чылгыны Эжым хемин кижир сүртүргөт, балыктарын өз арга берген суг ырыгыга салдап каар чүве-ле болгай. Ан-мен, элик, хүлбүс хойлар дег мээстерге оттап чоруулар. Ам бистеги дег чүве чөк-тур.

Эжым хем 41 кежиглиг чер чүвө. Ол кежиглиг четки салып, ону-дуй салып турган даштарын орну ам-даа артып калган чыдар-

чоруткан. Бодук эртемен-ботаникер Тываның чер үнү-жүңү данызын тургузар талазы-биле боттарын баштайгы ажыгларын дооскаш, Сибириниң «Наука» ном үндүрү черинге «Тыва АССР-ниң ховар болгаш чидип бар чоруур үнүштерин» деп аттыг номну үндүргөн.

Ук номда ховар үнүштерин айтканындан аңгыда, оларның үнүп турар черлеринин картасын база толдурган-дыр. Оон аңгыда, оларның экологтуг, биологтуг байдаларын база онзалап бижээ.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының кумкомитетин тургускан соонда Тываның Кызыл дептерин дарый тургузарының айтырын улуг негеттинин илгерин. Бойдусту камгалары болгаш ону үнүп курларынын чөптүг амьдылары-биле холбаттыр ховар болгаш чидериниң байдалында туруп турар диткен, салгалына өскөрүлгө-лерин «санитарларык» чедирин болур. Бо кире сай-зырай берген үеде санитарлыг таланы чүгө бөрүлөрге идеяг каарга тааржыр бе?

Херек ырында ап көөрге, бөрүлөрдүн баш саны нур-ма-кыжындан хой бооп турар. Чижээ, Тарланын девискээринде, ийи кире өөр бөрү бар. Кызыл ач тургаа Эрзин хемин девискээринде үш кире өөр бөлүк барып эртен кыштын хыналда-өскөргөргөндө илгезин. Ол ышкан Нарын хемин девискээринде бурунгар-лаарга эң чыдар Качык, Церигийн-Голдан Хусуин-Гол хеминге чедир чеже бөрүлүн бодол көөрге, бөрүлүн баш саны дүвүрээ-зинин байдалга көзү болур.

Бөрү-биле демиселд чер-ле кошканды болбас, ач-меңи дөргө-ле ниитиледин эконо-мизацияны бир өчү хевир бооп турарын ачык кижил бургузү билди турар учурлуг.

Бойдустун бир хевирин болгонда, чурттап-амьды-раар эргелиг, бөрүлөрдүн кижилер кажан-даа төндүр узуткан наап шыдавас. Төвдүн бээр илетп сүрүшкүңе шыдап эртен араатан болгонда, оң когу үстү бээр-ден черле корткан херээ бир деп бө.

Алдан-сезен чылдар аразында ажок өскөн сынын-мыйгак сөбүтүг беш-алды чылдардан бээр көзүлүр-ле

Кышкы суур деп фотоотуд

риниң киржилгези-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының кумкомитетинин 60 талазы-биле баштайгы ажы-даны хурамы эртен чылдың ноябрь айның төңүзүнде эртен болгай. Чаа билдинген үнүштерин, суг эмерлерин, куштарын, балыктарын, курт-кымысыктарын кыдыргал медээлер чыып кыдыр септорларын тургускан. Дарыны ССРЭ-ниң Кызыл дептеринин ийги үндүрүлгөсине схема бузугар чоруткан. Негелде бузугар ааа ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң кызыл дептеринде кир бистинден чүд-дөрүн билир республикада деп девискээрге аайы-биле турлагалы турарын база айткан болур. Диткен амытанарык болгаш үнүштерин өске хевирлерин Тыва АССР-ниң Кызыл дептеринге кир бижиринге специалистерин хыналда үнелешчин болгаш ук комиссияга хамаарыш комедитетинг бадылаашкыны күштүг болур.

Тыва АССР-ниң Кызыл дептерин үндүрүп белетээр чугула болгаш харысаалагыг амьл. Мооң түңелдеде жыйт эвес. Олар чакы үеде төрүрү чөриг ач-меңи, күскү эдерикте үеңде чедешкен анарын узуткан турар. Ындыг төгчелекчилерге амьл чок, амьл-кон-чаа сүрүр улустар база хамаарыш. Боттун мал-мага-нында дөгбөс, чүгө ач-мең, ылаңгы хоруглуг чакы-чайгы үелерде, ач эвди-биле амьдыраар кижилер ара-виста эвөш эвес деп билдири бис.

Районун аңгылар өңи тура ниитиледин 140 кире кижиле бактап турар, кези-ги эвес 60 хире кижиле анал турар. Ындыг кижилер төгчелекчилерге хамаар-жыр апар. Кежигүге кир-рип алган кижиле напчаар-лаа харысаалгыг ачык болур дээрин эштер билдири апар.

Бөрүлөр-биле үргүлчү демисел амьл чорудуп келген өңи тура аңгылар, мамалык малчынар О. С. Намдал биле Д. В. Кунгаар-лар хамаарыштырып болур. Аңгылар болгаш совет амьл-агайын специалистерни кичээгиптиң дүрүлгө-лүг өңи тура аңгыларже угулдулар болза эки, олар-ны херек үжүлдү чеспек-хереспек-биле болгаш бөрү узуткандар хоран-биле ханды-рар болза эки.

Ач-мең бойдустун байлаа болгонда, оларын төгчелекчилерден болгаш бөрүлөрдөн камгалары — ачык кижиниң дөрт хүлээгези, ол ышкан бодус камгалалына ийги, аш-чөм програмизацияны үтүздөзүнүн бир талазы болур.

Валерий КӨШКЕНДИ

Даш-оол ЛОПСАН. Улуг-Хем районунд Хайыракан суур.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын удуртукчулары Ак-Довур хохорайнын хой саң-талы чурттакталынын саң-талын барымдаалап, ону өөрчүнн көргөш, хохорайнын экологтуг байдалын эжик-тер, ону яны-буру ыштан, газтан, довурак-доозундан

Кышкы суур деп фотоотуд

республиканың девискээринде ховар диткен амытанарык болгаш үнүштерин камгалалын күштөдир камгалалы-биле практиктик амьды-даны кол угулашыкыны тодараттыр болгаш бойдусту ол курларынын улум көвүдөди өстүрүрүн арга-лары бижирге.

Бо амьдылар амьды-амьды, балык болгаш мыйл амьл-агайларынын специали-стери, ачылар, республиканың биология бөлүмү болгаш чурттагы чоң идея-лал-биле кижилер учурут.

Ынчанга бо материалга хамаарыш боттарынын саңталынын, шүгүмчү-ледеринин болгаш эсере-леринин дараазына адресе чордарынын до-ведисе: Кызыл хохорай, Мос-ковская кудумчугу, 2. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитете, экологтуг телефону 3-22-16.

Олег ГАВРИЛОВ.

Тыва АССР-ниң девискээринде ховар болгаш чидип бар чоруур диткен амытанарык болгаш үнүштерин камгалары тургузар талазы-биле комиссиялык секретары.

Чыжыргана, чыжыргана, Чин-ле ханнас чыжыргана, Амдангаан ажырганыр Амчал ханнас чыжыргана. Арбын чоюм эми болган. Амькы-ла чыжыргана, Бугуле хундүлея. Бугулеяни хөрүстү-даа Чөккөк сарыг чыжыргана Чөгөл төнгөн ыстан туру. Чамыл-чылбы төгчелдиз. Чаза баям каалпач болду.

Чыжыргана — амдангыг кат, артында-ла сүтсүг, ылаңгыг артна куткаш ижегек амдангыны чүү дээр, чактарым суу тектур. Мээң өскөн-төзөн хемин — Хемчиниктиң кыдын дүрүгэр чыжыргана чөкпөк-чөккө, сарыг-сарыг апар-гылаан тургулаар. Кыштык чылаан-чогуу дүжөргө-даа ол амдангы салбас. Ол чаагы үнүшүн чамы-биле эртен киин магадавас аргажок турган.

Соодгу наш чылдарда көрүргө бирги конугу чөкпөк, сарыг чыжыргана чөккө, көргөчкүн конугу хо-лудуп калган, бодуктарында санаар болза, беш-алды кире наш нар артып калгылаан тургулар. Будуктарыны сыйгаш, черде оттагылап-кан, саспай баям каалпач, артында-ла адырап апаргы-лаан. Анаа чыып чирин чигеш, будуктарында дөг-бөн болза, олар ышчаар камсаравас кийик. Ону ам кижинер үрөгдөп турар деп айткыргы тургустуу кире. Ону шушту билдири бис. Бистер бодусту-тур бис ийини, эртин боомусу. Ынчаар үрүдээриниң орнунга харында-ла оң өзүп-көвүдө-лөргө дуалаашкан болзур-вусса. Улуг кижилер бо дугайын эки билди, а озул орап чаштарга, амьл-өскөн бодустун хайырганын ыпчаар хилчелеттес кыл-дир чагып-сургат турган болзур-вусса, олар угаан-ме-дерелдиг кижилер болгай, биле бээр. Ол хайыраан, чараш үнүшү кээрген көр-өлүнчү!

Ийе Хемчик арзы чыжыргана-биле байлак. Ча-дааның арга-арыг чөри-нин Суг-Холде салбыры чылдыг-на эвөш эвес чыжырганына ажаал ап келген. Ону катпап, артылган чыжыры ындыг амьл эвес, ол база улуг чымыштыг амьл. Аптап-арыгпап каан ол эмнаты тонна-тоназы-биле Саян артыгче амь-рын, ачаа улуг заводтарга болбоаыраткан, аарыг кижилерин эмирээринге кер-гелдир кылдыр өсулдү өмни кылып иудуруп турар. Ынчалза-даа ол өмни Тывада амьгалап турарын билбесе мен. Эске кижилер билди-р-даа чадавас.

Мзон бир бурат өңүмү урут бодунун чериниң чыжырганын камгалал кылып каан суксуң-биле мени хүндүдөнүн сактыр-дыр мен. Иш-кеш, кижиле хамаан мен, амдангыны чаагыг кедер-гей. Олар боттарынын төрөн черинин кат-чимизин, балык-баланың төгчелекчилерден камгалал, хумага-лым-биле чыгыш, күрүңге дүжаап, аш-чөмө, суксуң-га алажог амьгалап билди улус болду.

Бистер база Төрөн чөри-нистин эгэртинимес бай-лаанга чоргаланым, сеткил-сагыштыктан ынашыл, намгалап, надагалал көрө-лөчү. Бистин соовуста чаш салгалык бар болгай. Оларга артырын нагызым-са. Хунун бодалын, сөөлүн база бодоза эки боор.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ. Кызыл хохорай.

ӨРТТЕН АРТНАС

«Өлден артар, өрттен артпас» деп тыва улустун үдөгөр чугаазы бар болгай. Бо чуррукта буруу чок куу ылштарын коруур даан. 1974 чылда Улуг-Хем районда Хүүле, Шимээлиг, Арты-Хем, Иштин-Хем, Ашап-Тураам, Кадай-Тураам деп хеминер унаарына улуг өрт болган, чус-чүс гектар аржаны өрттегин кагам. Ол болган өрттү бойдус байлаанга чедирген когарлы улуг. Өрт халаына таварышкан арга ам-даа хой хөвөөр турбушаан. Кара-Дым дээр хемчинин шаанда

Хүүле-Хемче кийр ачыл чыткан чүвө. Ам Кара-Дым хемчин суу шуут курган. Хүүле, Шимээлиг хеминер суу кургаарынын кырында келген. Шаң мыйдык черлерин мооң девискээринде турар соохозтар камгалат кадагалар кылдыр шилдинди бээр айтырганы өөрчүн көрө чүд? ЧУРУКТА: он беш чыл бурунгаар өрттенген, будуу чок куу ылштар. Манай-оол ОПАН-ООЛУДҮН сөзү болган фотоу.

Бистин республикамын девискээри улуг эвес болгай, дегелей деңсели-биле амьл болза, хемин адыш өюндө дег аан. Ынчалза-даа Тыва-лыс байлак-даа: ач-меңи, балык байлаан, чараш бойдуу мында доктаамал чурттап турарларын-даа, республиканын ачтыктарын-даа өөртүр.

Ынчалза-даа ол байдыкты кампал, хумагалан бицбелес, чер-некистин бодавасын, аяк-кост, наараанта көзүлгө-тенин-не алмын, чинрин

МӨНГҮН-ТАЙГАДА АРТКАН

Тарбаганнарның колониязы (бөдүү) Тывада чүгө Мөңгүн-Тайгада артка. Ындыг турбуже, бо ховар апар чыдар диткен амытанарын ук районнарның чуртакталыры ашап олуруп турар. Рай-күссомпуң тускай доктаа-лы-биле тарбаганны айна-арын хохоран-даа. Тарбаган-ны канчаар камгалат, ону айнавазының чуртумун сагып турарын көрүп реиди-ни амьдыр амьл-агыг чө-леринин амьдыкталыры чоруткан. Чолдак-Орук деп арт кырыга ССРЭ-ниң 60 ачыг аттыг совхозтуң амьд-чылары Андрей Каң-оол, Кара-оол Донгак, Мадыр-оол Донгак олар шушту 5 кижиле тарбаган чүгүрү казып, 5 үңгүрүн үрөп, 1 тарбаган-ны өлүргөн. Тарбаганны өлүргөнү дөш оларын 100 рубльге, үңгүрлерин казып, тарбаганнарнын чурт-таар черин үрзани дөш 500 рубльге торган.

Бир эвес Мөңгүн-Тайгада тарбаганны ашаарын мый-чаар уламчылаар болза, аныч бо хевирин шуут чиде берип болур.

Григорий СИБИРЦЕВ.

ДЕМДЕКТЕР БАРДАА БОЛЗА...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын удуртукчулары Ак-Довур хохорайнын хой саң-талы чурттакталынын саң-талын барымдаалап, ону өөрчүнн көргөш, хохорайнын экологтуг байдалын эжик-тер, ону яны-буру ыштан, газтан, довурак-доозундан

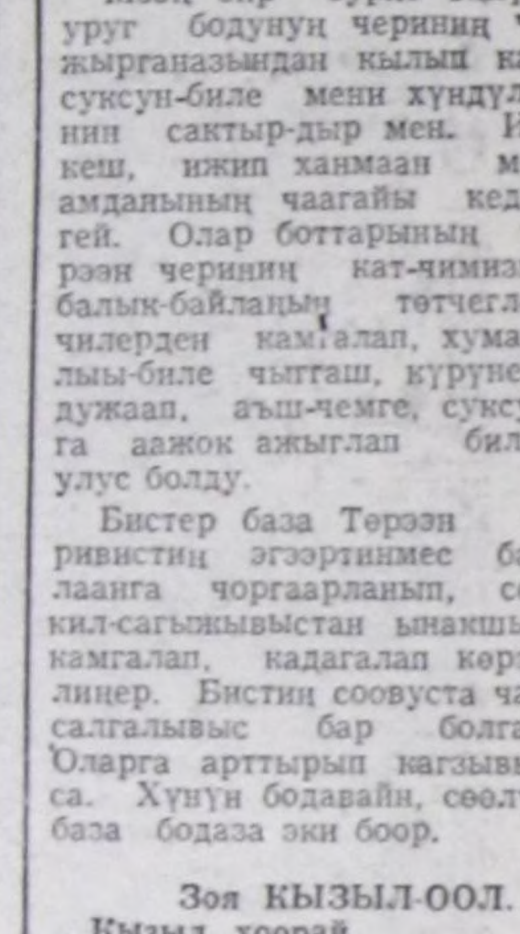
Кышкы суур деп фотоотуд

арыглар талазы-биле хем-чеглерин алган. Бо соруга-биле хохорайны ол бээр орук-ту эртен чылын кылаш, ону амьгалалта кийрген.

Ам ында байдал улуг-ла өскөрүлгө. Күчүлдү машин-аллар хохорайнын кудумчула-ры-биле чоруурун сонса-

ИЕ-ЧЕРИВИСТИ БОДААЛ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттын удуртукчулары Ак-Довур хохорайнын хой саң-талы чурттакталынын саң-талын барымдаалап, ону өөрчүнн көргөш, хохорайнын экологтуг байдалын эжик-тер, ону яны-буру ыштан, газтан, довурак-доозундан

Кышкы суур деп фотоотуд

саар күзөдиг кижилер хой болгай, оларын өйлүг, хем-чөддиг кылдыр аңчаар ажыдаан берзе, күрүңге-даа амьл-агыг, бойдука-даа кам-налгалыг. Чүгө дөргө ол черинг ээлери Советтер, ажыл-агыйлар болгонда кел-дир үези база болдаар, ач-меңи, балык-баланын кайы хирени, канчаар олуруп ту-рарын ол черинг чоңу-даа контролдуу болгай. Оон аңгыда, амгы бот-амьланы-мышын, бот-орулга-чарыт-

га үезинде совхозтарын саң-хоо байдылында-даа дет-киче болур.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

Ырктан келген угбазы дуумазын чалган: — Каш харлыг ийик сен? — деп айтырган. Дуумазы шала тулуксай бергеш: — Харим иштинде харларны санап шыдаасе кижиди мен ийин—диген. Урана ӨЛЗЕЙ-ООЛ. Ст-Хел районунд Ийе суур.

УРАНА ӨЛЗЕЙ-ООЛ

3 харлыг Сай-Суу ачазын машинасы өске чалаач мууну алган чорда көрүп кызы чугаалаан: — Угбай, көрдөөн, дуу ол кижик атамның машинасы кедип алган чор. 3 харлыг Мерген орундан аңдардып кезип дүшкөн, ыглып берген. Авазы чеде бергеш: — Канчип бардың, огулу? — дээрге, ол ыглавышпаан: — Бо орун мени дүжүр идишти — дээн. Аржаана ХЕРТЕК. Бай-Тайга район.

5 харлыг Мерген кырган-авазы биле харгаанар чоо-гунга кылштапым чораш, чылан көрүп каан. Оон кырган-авазын кый деп алган, чыланче айтканын, мынча дээн: — Кырган-авай, дуу көрөм дайзын чыдыр. Мерген 3 харлыг тургаш, даштаныл чыткан кырган-авазын көөрге, баштай удуу чыткан, оон көрүптөргө, кайра көрүп алган чыткан. — Кырган-авай, кырган-авач каабан ам чырыдып алган чыдыр — дээн.

БИЧИЛЕРНИН ЧУГААЗЫНДАН

Алды харлыг Лилианын чарылбас эжи оол Бады-Монгенин авазы Лилиадан айттырган: — Монге огул келирге, шериге алпаар болгай, мынан канчаар сен, Лилиа? — А мен партизаннар базга турар чорук, телевизордан көрдүм — деп, демгизин дүште-даа чок мындайт. Уш харлыг Роза альбом көрүп ора, ытыгыр чугаалаан: — Авамның огулу кайда чоор? Эмгекчил хой экиштерин эмирип чыткан ытты Чечек көргөш, ону чедип алган чоран авазыга хөөргөш: — Авай, ава-ай! Дөө ол хөргөжөн ытты көрөм.

Садиктен чаа келген Чой-гаанага авазы мытыгыр кылдыр ном номчү берин орган. Багай аажы-чаңдыг уругу дугайын ол дынчаан, дегиит айтырган: — Авай, ол Таянын фамилиязы кымдыр? — Аа, мынчаарга ол бистин бөлүү-үстө Таян өзө шышаштыр. Бисте Таянын Монгуш дээр болгай. Седип МОНГАЛ.

Экини эки дээр... Чаа чыл буюуууеде бир теледамчыдылга кыргыштар эртедегер болган алаа кыргыштардын алаа чыгарып чыгарыштар. Дамчыдылгыч программасы аажок солуу болду. Чеме мынч бистин анык артистеринин талантынын чечкелиги, сайырыш турарын, оларнын уагынын, чогадыкчы ролуну бешин турарын көрүп олурарга өөрчүгүдүр.

Сөөлү уеде теледамчыдылгалар программасын амы уенин пелелдегер таарыштыр эри, чаа, орус, ты ва оюн-толгааны, шүгүмчүледиги, маңталагы, көргүзү материалдыг, хөгжүм херекселдиги кылдыр тургузуп турары эки деп көрө кижидир мен. Чөөкөт чаа бистин ынак когадычымыс Кылдыр-Эрик Кыргысевич Кудайының турттууген хунеге тураскаанан көргө дамчыдылгыч багы сонуурадым. Ол дамчыдылгыч чогадыкчы авазы чалай алган турган болса деп дыка-ла күздөм. Ог-

Вера КУНЧУН. Кылды район. Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Уругларга кыска чугаалар

УДУРЛАНЫКЧЫЛАР

Бистин кудумчунуң оолдары чыгып келген. — «Дайын» деп ойнаалырам — деп, Монхор саналдаан. Бистер дегеревис чөпшөрөштивис. — Ынчаарга дайзының талазынга кымар ойнаарыл? — деп, Наран херептен айтырган. Оолдар айын тыпхай, эгиннерин кыстылар. Мен тургаш: — Тилтирген тала дайзынын болур ол-ла — дидим. Ийн талага үстүп алгаш, «дайыны» ойнап өгеледи-вис. Чүгө хөлчүк үр ойнадым. Чүгө дээрге кайыдаа тала дайзын болурун күзөөм.

ӨННУКТЕР

Болд деп оол арыг иштинге эрес-диим кызыл шериг болуп ойнаа. Дайының кедип чораны хаваандан беш-адыр сымдыстыг эргип бөрүн бажында салышпай, кожазы оолдуң белекке бергени ыш селемези-биле чепсегенилик. Болд арыг кыдымыче үнүп келгеш, ыглып турган Цэцэг дээр бичин уругуу көрүп каан. Ол оон чанынча маңай чедер берген. — Сени кымы башыңтанкаты? — деп, оол айтырган. Бичин уругу харында берген, ишкитин каап турган... — Мени удуг ит көрүлдү — деп, ол ам-на чугалаан. Ону дыңай каапкан, Болд ангай берген. Чүгө дээрге ол боду база ытгардан көрүп болгай. «Мен дээрге кызыл шериг кижик шыжакымга, а кызыл шериглер кымдан-даа көрпөктөр» — деп бодой наапкан: — Сүрүзөле, мен сөзү дуулажыр мен. Сени көргүткан удуг ит кайда барды? — деп уругтан шиптирдиг айтырган. Цэцег карактарың чажын чотуаш, селбегер шырышче айткан. Болд селемезин өрү көдүргөн: — Дайыңылар! Мээн соом-биле! — деп алгырган, маңай ыңай болган. Шырыш аразыга чыткан ыт корканындан тура хаалаш, бажының уучу маңканкаш. Болд улам дидим-ненин, оон соодан чүгүрүшкөн. — Ура-аа! — деп ытыгыр алгырбышаан, селемезин чыгылаан. ытты ойландыккан, оол Цэцегке чедип келген. Уругунуң чаактарында чаштар ам-даа кургааваң, ыңалза-даа ол өөрүкүлүү-биле ху-лумузүзүң.

Д. ДАВААНЫМ

Моол чогаалчы. Моол чөпшөрөштивис деп ийн көргүзүлүгү таанынчың «Тооруктуг долгай таңдым» деп кезээде кол таңычы Урана Кара-Монгуш күүселдезин көлтүр, чарыш кылдыр ойнаан. Анык артистерин хөл-санынын онтуунунун, таңызынын теманын аайк-биле спенаның артыкы көргөжөндөгү чурук каастангазы болгаш онуг чырыктар өскөрдү, таңыс-самга чаран аян-шичини берип турар. Ол бүгүнү хөгжүм каастангазы улам күш-төлдүрөт. Ол таңының ийги кезээ «Адым» деп таңычы хаттыг, чанык-дидим-диг, күштүг чачы-сыйкык сонда, чөпшөрөштивис хун иштерге чинк салган деп машпалай 6 оол, 6 кыс деп күзүлдүргө, алды часкааш-кыны чымырт дээр. Күүселдезин көрүкчүлөрүн үнелеп, хулап ал турары ол хире. Ийги күстүгү сүргүлүлөрүн «Якутночка» деп таңычы (ону ол-ла күстүгү сүргүлү тургускан) магнитофонга тырттырган ырга уедеин ойнааны көрүкчүлөр чарышпаан. Молад улуустун көрүкчүлөрү таңыш алыгазы магнитофондан чыгып келер оол, национал хелтиг оолдар, уруглар спенана чинк адак үне маңа-

чыган болгай силер. Силерниң ол талаарың эң үстүңге олурган хураң кандааза-лыгы, кожаарга хайыгы, кожаатар кара эр ол менге болгай мен! — дээн-даа чүве-дир аэпсеп. Хаан-Херети кажаанда-даа каттырып көрбөз кантыкмын орта каттырып, часкы күжүрүң: «Күжүр эрни, эр нара эзир бо шыжакы» — деп шаанга кир кочулап-шооткан дээр. Хөкүгү Часкы ытканш, оон бөр-ле күндүс ушпач, кымыгда-даа көүлдөк, чүгө дүн караңгында утар болу берип-тир. Олаа ТАС-ООЛ.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

1990 чылдын февраль-мартта дараазында маришурттарга путевкаларын аян-чорук болгаш экскурсияларын Кызыл бюрозу саналдап турар. Ленинград — февраль 2-ден 6-га чедир, путевка өртөө 330 рубль; Москва — февраль 4-тен 8-ке чедир, путевка өртөө 260 рубль; Киев — февраль 5-тен 9-на чедир, путевка өртөө 276 рубль; Ташкент — февраль 23-тен март 1-ге чедир, путевка өртөө 291 рубль; Кишинев — февраль 12-ден 16-га чедир, путевка өртөө чимек өртөө 300 рубль; Фрунзе — январь 27-ден 31-ге чедир, путевка өртөө 214 рубль; Харьков — март 18-дан 20-ге чедир, путевка өртөө 334 рубль; Таллин — март 5-тен 9-на чедир, путевка өртөө 328 рубль.

ЧАСКЫ Тоол

Хаан-Херети куш бүгү-ле куштарын хааны чоран чүвер иргин. Хаан күштарын эң бичигеңе Часкы күжүр саңың чоран чүве-дир. Хаан-Херетинин уругу Часы бичин боорга, оон далбандар укар чаптанчы кончт боорга, оон-биле ойнаар бооп-тур. Часкы хөкүгү өөрүнче чедер бергеш: «Хаан-Херети сугда күдээлеп турар-ла болгай мен...» — деп мактанган-даа чүвер иргин. Кайгал-ла ийик, ол чугаа Хаан-Херетиниң кулаанга чедер берип-тир. «Магалы-ла күдээлеп болган-дыр мен, барып-барып чаргаң Часкы» — деп, куш хааны чорадан-сап, анык дег ала караан аңдара-дүндөр көрүп орган чүвер иргин. Бир кезээ Часкы чедип көзөгө, Хаан-Херети айтырып-тыр: — Часкы күдээ, силер чогуу чүд деп күш силер, та-вылбарлыгы көрүрөмөр, лыңпыл, таңып ап көрейин — деп-тир. — Хаан-Херети, Хаан катыш Силер эршин чылын бүгү куштарын шуулганш

«АЗАСТЫ» КӨРҮКЧҮЛЕР СОНУУРГААН

Эрткен субботада, январь 13-те, Тываның «Хундулдеди Демдээ» орденниң хөгжүмчү театрының Кызылдың уран чүдү үкишчелеринин «Азасты» таңы ансамблдиниң концерти болган.

Зада хостуг олут сангың. Көрүкчүлөрүң колдуу анык кижилер болгаш концерт эгелээр шанты четтикпейн, адыштарын чакыралай каггылап олурдулар. Көжеге ажиттыныры билек, санага хореография салбарының сургуулдары күстүр келди. Күсетсе чогуур таңычылар үчиледе башкы Алла Георгиевна минифон дамчыштыр чарлап, кайы күстүгү сургуулдары күзүлдүрүн, таңынын кым-ны тургусканын кысказы-биле тайыбырылап каап олурду.

Концерттин хореография салбарының бирги, ийги, үшкү күстүрарының сургуулдары өрөөлдөгө-таңы этюды-табы-биле дараалаштыр эгелээн. Оон соода «Полюша», «Россия», «Восток», «Грузия», «Испания», «Яблоко», «Венерия» деп аттыг таңычыларын туз-тузууда национал идик-хелтиг, чамдыктарын баи-биле, бир өскөлерни магнитофонга бичкитке алгаш-биле удеп турар. Таңы бурзуунуң күзүлдөзи шынар-лыг, идик-хөл каастангазы көрүштүг, чараш.

Таңычыларын идик-хөл солуттуңун, дыш ап алдырыңга эпит кылдыр «доора» ному-мерлерин ансамбль чедим-чегил ажиттаан. Нижээргө, ийги күстүгү сургуулду А. Кузуну дошпулууга боду уедеиниң сыгырттыг, сыгытчынын арыг, тода үнү төрөз чери — Тере-Хөлдүн аң-мениг, аржаан-сугтуг, байлак дегемдерин алгай бээр.

«Таңы сынынң өздөңде» деп ийн көргүзүлүгү таңының «Тооруктуг долгай таңдым» деп кезээде кол таңычы Урана Кара-Монгуш күүселдезин көлтүр, чарыш кылдыр ойнаан. Анык артистерин хөл-санынын онтуунунун, таңызынын теманын аайк-биле спенаның артыкы көргөжөндөгү чурук каастангазы болгаш онуг чырыктар өскөрдү, таңыс-самга чаран аян-шичини берип турар. Ол бүгүнү хөгжүм каастангазы улам күш-төлдүрөт. Ол таңының ийги кезээ «Адым» деп таңычы хаттыг, чанык-дидим-диг, күштүг чачы-сыйкык сонда, чөпшөрөштивис хун иштерге чинк салган деп машпалай 6 оол, 6 кыс деп күзүлдүргө, алды часкааш-кыны чымырт дээр. Күүселдезин көрүкчүлөрүн үнелеп, хулап ал турары ол хире.

Ийги күстүгү сүргүлүлөрүн «Якутночка» деп таңычы (ону ол-ла күстүгү сүргүлү тургускан) магнитофонга тырттырган ырга уедеин ойнааны көрүкчүлөр чарышпаан. Молад улуустун көрүкчүлөрү таңыш алыгазы магнитофондан чыгып келер оол, национал хелтиг оолдар, уруглар спенана чинк адак үне маңа-

жып көп, таңы-самын теп турда. Таңычы оолдарын эң бичини, 2-ги күстүгү Эдуард Содунам бо таңыны тургускан» — деп, чарыкчы минифон дамчыштыр дыңапты. Оуру оолдардан кезе-ка, шынар-ла, оларнын эң бичеи кылдыр көрүп Э. Содунам бодунуң тургусканы таңыны болгаш миди-миди, бөүрөңчинин бүрүзүн дидим, бөүрөңчинин кылдыр күзүлдүр.

Мырнай чөөкөт тургустунган «Азасты» ансамблдиниң

үндөилеңчилери — ыңчангы 2-ги күстүрарының (ам үшкү күстүрүл) «Бойс», «Динария» деп эстрада таңычылары күзүлдүрүн, боттары айырамын. Ылангый Анжела, Олег Давааларын күзүлдүрүн өскөлдөрдөн оналанып ытталып. Ансамблде үш «салгал» бар: биринги «Азасты» үндөилеңчилери, ийги салгал — 2-ги күстүгү сургуулдары, үшкүзү — бирги күстүрүл. Ансамблде бо хүнерге шупту дөртөн амыг сургуул кырып, орус, тыва, бурят, татар, испан, молдав, цыган, калмык таңычыларын боттары чогаалы, ансамблдин репертуарын дөлөм, интернационалды кылдыр тургузуу шындар.

«Таңы уран чүүлуңүн белең өвөс аржарарын шиптеген аман чоралдыкчы мергежилге боттарының күжүн үндүрүп, чараш, нарын шимчөшкөнөрлөг таңычыларын тургузуу турар апарган спеналистерни үчиле белектер турардыр өвөсеп» — дээн өөрчүтүг болдол концерт соода кижиге төрүттүрөн. Ол концертти көргөн кижик бүрүзү ыныг түрүлдө үндүргөн дээриниң

Ушпачы хореография өртеминин башкылары Т. В. Бочарова, С. В. Монгуш, концертмейстерлер Е. В. Фирсова, А. В. Гусев, режиссёр Т. Н. Ватушенов бол-

ган оондаа өскөлерниң үгө түрүлдөн ажалып үнелет, сургуулдарың боттарының ансамбль тургузуу ап турар апараныңа чедир мергежилге ыдыг үлүг-хууну ынгиртени эки деп демдээр апаар.

Валентина САТ. («Шынын» көрр.). ЧУРУКТАРДА: «Азасты» күзүлдө үнелет, Олар ОХЕМЧИКТИН тырттырган чуруктары.

TV and Kino advertising section for January 18, listing programs like 'Дубровский', 'Яблоко', and 'Восток'.

АГААР advertising section with contact information for a travel agency and a list of destinations like Moscow, Kiev, and Tallinn.

Index and contact information section at the bottom of the page, including phone numbers and addresses.